

Bellágh Rózsa*
Budapest

Bod Péter püspökei a *Smirnai Szent Polikárpus* című egyháztörténeti műben**

Bishops in Péter Bod's Church Historical Work Entitled
Holy Polycarp of Smyrna. Abstract.

The most famous works of Péter Bod (1712–1769), the Reformed minister, literature and church historian, who had been born 300 years ago, are *Historia Hungarorum Ecclesiastica* (I–III. vols. Leiden 1888–1890), *St. Polycarp of Smyrna* (Nagyenyed, 1766), *St. Hilary* (Nagyszében 1760) and *Hungarian Athenas* (Nagyszében 1766). These volumes are valuable resources, the more so since we know of the existence of books and manuscripts in Bod's time exclusively from his descriptions, because many had perished since. In his *St. Polycarp of Smyrna* the author presents the lives of 26 Transylvanian Hungarian Reformed bishops.

Keywords: church history, Péter Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, *St. Polycarp of Smyrna*, *Hungarian Athenas*, lives of Hungarian Reformed bishops.

300 évvel ezelőtt, 1712. február 22-én született Bod Péter, református lelkész, irodalom- és egyháztörténész. Születésének évfordulója jó alkalom arra, hogy felidézzük a tudós lelkipásztor életét, gazdag munkásságát, és elgondolkozzunk mindazon, amit nekünk, az utódoknak adott. Tudományos munkássága egyaránt felölelte a teológiát, egyházjogot, egyháztörténetet, államismeretet, világi történetet, nyelvtudományt és irodalomtörténetet. E hatalmas életmű egy része meg is jelent nyomtatásban, még Bod Péter életében, más része kéziratban maradt, számos műve pedig elveszett vagy lappang valahol. Mindezek kisebb könyvtárnyi anyagot tesznek ki. Életműve adatgazdagsága miatt igazi filológiai kincseshánya.

* Bellágh Rózsa (Kolozsvár, 1943; leánykori neve: Nagy Rózsa) a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Filológiai Karán szerzett egyetemi okelevelet (román–magyar szak, 1967). 1978-tól Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott közel 30 évet könyvtárosként, majd tudományos kutatóként. 1983-ban doktori fokozatot szerzett régi magyar irodalomból az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Doktori dolgozatának címe: *A Magyar Athenas forrásai*. 2006-tól az OSZK 16–18. századi Könyvtörténeti Osztályán dolgozik nyugdíjasként. Kutatási területe a 18. századi magyar irodalomtörténet és művelődéstörténet. Tanulmányaiban, írásaiban Bod Péterrel, a *Magyar Athenas* literátoraival, a 18. századi magyar asszonyok életével és hivatásával, a 18. századi mecenatúrával, levelezéssel stb. foglalkozik. 2002-től, öt éven át az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének a megbízásából a Mikszáth Kálmán kutatási programban vett részt. 1998-tól vezetőségi tagja az 1988-ban megalakult Bod Péter Társaságnak. Cikkei, tanulmányai az OSZK évkönyvében, a *Magyar Könyvszemlében*, a *Könyvtári Levelező/Lapban*, a *Valóságban*, a Kolozsváron megjelenő *Református Szemlében*, az *Erdélyi Múzeum*ban, a *Református Családban*, valamint több tanulmánykötetben jelentek meg (néhánykor a Bellághné Nagy írói név alatt). Írásainak egy része az interneten is olvasható.

** Az előadás azon az emlékülésen hangzott el, amelyet a Bod Péter Társaság és az Országos Széchényi Könyvtár szervezett Bod Péter születésének 300. évfordulója alkalmából (OSZK díszterme, Budapest, 2012. október 25.).

Egyháztörténeti munkásságának legjelentősebb eredménye a latin nyelvű *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Noha a kézirat már 1756-ban nyomdakész volt, és Bod Péter ki is küldte azt Hollandiába, a könyv majd csak 120 évvel később jelent meg Leidenben, három kötetben (1888–1890). A *Smirnai Szent Polikárpus* című munkája (Nagyenyed, 1766) ennek a könyvnek magyar nyelvű kivonata. Rövid, összefoglaló kézikönyvnek is tekinthetjük ezt a 220 oldalas művet. Benne 26 erdélyi református püspök életét mutatja be tömören, amint azt meg is fogalmazza:

„Amennyire lehetett, leíratott röviden életeknek folyása, mit cselekedtek Isten dicsőségére, mit szenvedtek a sok változások között ez hazában, hol laktak és múltak ki e világból?”¹

A *Smirnai Szent Polikárpus* megírásakor két feladatot kellett megoldania: az anyaggyűjtést és a feldolgozó munka feladatát. Hogy mennyire tudott megfelelni ezeknek, ő maga vall erről a következőképpen:

„Mínhogy a keresztyénségben ez a véghely, ez a kis Kanahán Erdély, a tatárok, törökök, oláhok, rácok, és más nemzetek által, sóvárogván ennek aranyára, ezüstjére, borára, búzájára, marhájára, sójára, emberére, sokszor elpusztított, raboltatott, tűzzel, fegyverrel elrontatott, az írások is olykor, amelyekből lehetne kitanulnunk a régi dolgokat, füstbe mentenek és hamuvá lettenek. Eléggé megmenthet engemet ennek meggondolása az értelmes emberek előtt, ha a dolgok nem úgy lesznek leírva, amint kellett volna, hanem csak amint lehetett, ilyen török égette, tatár hamvazta országban.”²

Ezért nevezi művét „csekély históriácská”-nak.³ A mű címe Polikárpus⁴ püspökre utalva fejezi ki szimbolikusan az erdélyi református püspökök küzdelmes életét, szenvedéseit, sokszor üldöztetését. Azt hangsúlyozza történészként az *Előszó*ban, hogy a múlt megértéséhez feltétlenül szükséges megismerni a meghatározó történelmi személyiségek életét. De az író nem maradhat egy életrajz szűkebb keretei között. A püspököknek mint egyházi vezetőknek a hivatala, rangja maga után vonja a közviszonyok ismertetését is, „azoknak idejekben esett bajoskodások”-nak⁵ a leírását.

Aki végigtanulmányozza a *Smirnai Szent Polikárpus* című könyvet, az nagyjából tisztába kerül népünk 16–17. századának, valamint a 18. század első felének történelmével, konfliktusaival és eseményeivel.

¹ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus*. Nagyenyed 1766. Előszó. [XXII.]

² Uo. [XXI–XXII.]

³ Uo. [IX.]

⁴ Szent Polikárpus (Πολύκαρπος, †155. febr. 23.) Szmirna (ma Izmir, Törökország) püspöke volt több mint 50 esztendeig. Marcus Aurelius (121–180), aki a kiemelkedő császárok közé tartozik, de lelkéből gyűlölte a keresztyéneket, és mindent megtett, hogy kiirtsa őket birodalmából. Ennek a keresztyénüldözésnek esett áldozatául Polikárpus is. A mártír püspök 86 évet élt.

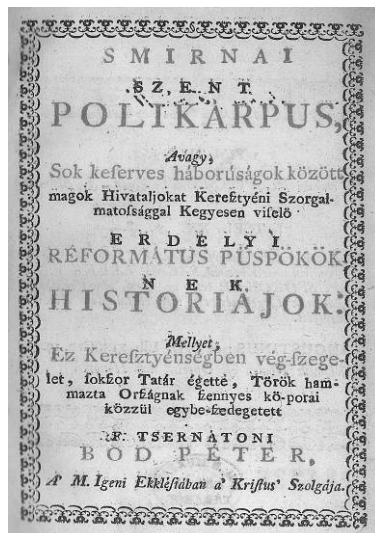
⁵ Bod Péter: *i. m.* Előszó. [XXI.]

Az erdélyi fejedelemség sorsa mindig a kedvező vagy kedvezőtlen körülményektől, valamint fejedelmei és államférfijai képességeitől függött. Ha a körülmények – az általános külpolitikai viszonyok – kedvezők voltak és a hatalom ugyanakkor kiváló tehetségű fejedelmek és államférfiak kezében volt, akkor Erdély virágzó, erős és tekintélyes, ellenkező esetben gyenge, mások akaratától függő és szerencsétlen volt.⁶

A 16. század a reformáció, a hit megújításának és terjedésének a kora, a mohácsi csatavesztés utáni országpusztítás időszaka: többféle dúlás, sok megsarcolás, csalárdság és vita a hit állandó változtatásával, de ugyanakkor építkezés, megmentés, kitartás és megújulás. Ez „Zápolya öldöklő százada”,⁷ amikor a vezető férfiak, Bod püspökei egyik kezükkel építkeznek, újítanak, a másikkal pedig jó vitéz módra hadakoznak. Majd következik a Báthori-fejedelmek uralkodása, akik közül Báthori István a 16. század legkiválóbb magyar államférfija és uralkodója. Az erdélyi fejedelemség az ő uralkodásának köszönhetően szilárdulhatott meg, ugyanis folytatta és tovább is fejlesztette a török és osztrák hatalom között egyensúlyozó erdélyi politikát.

A 16. század utolsó évei és a 17. század első négy éve Erdély nagy romlását hozták Mihály vajda betörésével és Basta tábornok rémuralmával. Volt olyan ütközet, amikor a református püspök (Ungvári János) a csata mezején lelte halálát. Erdély leggyászosabb időszakának Bocskai István szabadságharca vetett véget, aki rendet teremtett és a bécsi békével (1606) teljes vallásszabadságot vívott ki nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi protestánsok számára is.

Báthori Gábor 5 évig tartó, ingadozó és ellentmondásos, sokszor pedig zsarnoki uralkodása után Bethlen Gábor lépett Erdély trónjára, akinek uralkodása igen jelentős volt mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontból. Bethlen célul tűzte ki a magyar királyság egységének a helyreállítását. Sikereiben gazdag politikájának, győzelmes függetlenségi harcainak alapja a virágzó, gazdag erdélyi fejedelemség volt. Kezébe vette a gazdasági élet irányítását: segítette az ipar és a kereskedelem fejlődését, és bőkezűen támogatta az egyházat, az iskolát és a tudományokat. Vele kezdődik Erdély aranykora, amely még folytatódik I. Rákóczi György uralkodásának idején és tart II. Rákóczi György kormányzásának első éveiben is. A fiatal, nagyravágyó és hevesvérű II. Rákóczi Györgyből azonban hiányzott apja megfontoltsága és higgadtsága, és a sikertelen lengyelországi hadjáratával (1657) sok bajt és szerencsétlenséget okozott Erdélynek. Ezzel a szomorú és siralmas eseménnyel érkezett el Erdély annak a korszaknak a küszöbéhez, amelynél kezdetét vette az önálló fejedelemség hanyatlása és bukása. Ebben a válságos időszakban Apafi Mihály fejedelem⁸ uralkodásán (1662–1690) múltott Erdély sorsának alakulása. Csakhogy Apafi nem volt olyan uralkodói és államférfiúi egyéniség, aki meg tudott volna felelni ennek a nagy feladatnak.

⁶ Jancsó Benedek: *Erdély története*. Minerva, Kolozsvár 1931, 178.

⁷ Berzsényi Dániel: „A magyarokhoz” I. című ódájából (5. versszakból).

⁸ Jancsó Benedek: *i. m.* 166.

A karlócai béke (1699) fordulópontot jelentett a 17. századi Magyarország és Erdély történetében. A törökök kiűzése után a magyarországi és erdélyi rendek reménységgel tekintettek a jövőre. Az elkövetkező évek azonban mást tartogattak a 18. századi Magyarország és Erdély számára. Lipót császár diplomája, a *Diploma Leopoldinum* (1691) alapján Erdély a Habsburg Birodalom részévé vált sajátos státussal. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverése után (1711) a 18. század első évtizedei pedig súlyos megpróbáltatásokat hoztak a magyarságra. A Habsburg-ház célkitűzése a rekatolizáció és az elnémetesítés volt mind Magyarországon, mind Erdélyben. Ez már Bod Péter kora, amikor a protestáns egyházaknak az új erőre kapott vallásüldözéssel kellett szembenézniük. De mindig voltak személyiségek, püspökök és világiak is, arisztokraták, nemesek, polgárok, akik tudásukat és hatalmukat felhasználva elszántan, kitartóan és eredményesen harcoltak nemzeti örökségükért, egyházukért és hitük igazságáért. A csatákat már nem a harcmezőn vívták, hanem a világi és egyházi politika síkján. Bod Péter püspökei tehát ilyen történelmi körülmények között tevékenykedtek.

A *Smirnai Szent Polikárpus* című életrajzgyűjtemény 28 részből épül fel. Az első két rész a püspöki hivatalról, az erdélyi református püspökség intézményéről és a püspökről szól általánosságban. Bod Péternek az volt a célja, hogy kiemelje a feledésből az erdélyi püspökök emlékezetét és megőrizze azt az utókor számára:

„Kik voltak Erdélyben a reformata eklézsiában azok az Isten lelkétől vezéreltetett apostoli férfiak, az őrállók, akiket Isten a többi atyafiak között erre a terhes hivatalra, az episcopiumra, vigyázásra, másokra való gondviselésre előállított a reformációtól fogva.”⁹

A mű egy-egy fejezete általában rövid életrajzból áll: származás, szülők, iskolázás, szolgálati helyek, halálozás adatai, esetleg portré, művek felsorolása, a püspöki szolgálatok idejére esett állami és egyházi események, zsinati végzések, egyházi törvények, azaz kánonok, rendeletek szövegei; olykor pedig érdekességek, különös életutak és anekdoták is. Téves adatokat, hiányosságokat is találunk bennük. Bod Péter vázlatosan és egyoldalúan ábrázolja a püspököket, hibáikra, gyarláságaikra nem tér ki, az egyház megkárosításán is csak átsiklik:

„Senkinek sérelmére, gyalázatára nem szándékoztam csak egy szót is ejteni, hanem az Isten dicsőségét ebben is terjeszteni, és a jó embereknek emlékezeteket fenntartani. [...] Úgy azoknak (ti. a püspököknek) megeshetett fogyatkozásaiknak szemét dombján én az olvasót megállítani nem céloztam.”¹⁰

Révész Imre¹¹ kimutatta, hogy a történetíró Bod Péter tudatosan, de a 18. századi történetírókhoz képest kevés kritikával gyűjtötte az anyagot, és nem ellenőrizte, nem rostálta, szerkesztette meg azt. Munkáiban szép számmal akad oda nem illő forrásközlés, hibás megállapítás vagy érdekes, akár anekdotikus kitérő.

Az életrajzgyűjtemény fejezeteinek felépítésében bizonyos aránytalanságot figyelhetünk meg. Valószínűleg, hogy a rendelkezésére álló adatok határozták meg a fejezetek terjedelmét. Ezért készültek nagyon rövid és hosszabb fejezetek vagy részek. Általában hat-nyolc oldalt szentelt a vezető férfiaknak, a püspököknek. Röviden, 3–4 oldalt szentel Göcsi Máté, Toronyai Máté, Kecskeméti Balázs, Csulai György, Veresmati Gáspár,

⁹ Bod Péter: *i. m.* Előszó. [XXI.]

¹⁰ Uo. [XXII.]

¹¹ Révész Imre: *Bod Péter mint történetíró*. Stief ny., Kolozsvár 1916, 37. és 42.

Szathmári Pap Zsigmond és Verestói György emlékezetének, s mindössze három püspökről ír részletesen: Geleji Katona István 19 oldalt, Tofeus Mihály 21 oldalt, Veszprémi István pedig 19 oldalt kapott az életrajzgyűjteményben.

Több életrajzban kitér a kánonokra, az egyház szervezésére és működésére vonatkozó törvényekre. A püspökök hivataluknál fogva törvényeket, rendeleteket hoztak, „szép rendtartásokat írtak artikulusokba foglalva”¹² az egyház jó működése érdekében, közli Bod Péter mindjárt az első püspök, Alesius Dénes¹³ szolgálatának elbeszélésében. Szinte mindenik püspök élt a jobbítás és a változtatás jogával, hogy a református egyházat mint önálló testületet szilárd fundamentum, kánonok, egyházi rendszabályok alapján szervezze és irányítsa. Tasnádi Ruber Mihály a 17. század elején, 1605–1618 között töltötte be a püspöki hivatalt. Ő is a kánonalkotó püspökök sorába tartozik, s tőle származik a róla elnevezett *Canones Ruberiani*.¹⁴

„[...] írt és szedegetett egybe szám szerint negyvenhárom jó és hasznos kánonokat, amelyeket 1606-dik esztendőben a Marosvásárhelyi Sinódus helyben hagyott.”¹⁵

Geleji Katona István „nagy vigyázással és szerénységgel folytatta hivatalát.”¹⁶ Ő 16 éven át, 1633-tól 1649-ig volt püspök I. Rákóczi György idejében. Erőskező egyházszervező volt. Püspöki működése korszakalkotó volt Erdélyben, és az ő idejében szilárdult meg a református egyház vezető szerepe. Intézkedéseket tett egy közös eklézsiái törvény létrehozása érdekében. A Szatmárnémeti Zsinat megbízásából ő szerkesztette meg az „Erdélyben és Magyarországon egyszer-másszor kiadott eklézsiái rendelkezésekből”¹⁷ a róla elnevezett egységes egyházi törvényeket, a *Geleji kánonokat*, „38 titulusokba és 100 kánonokba foglalva”¹⁸ azt. Ezek még Bod Péter korában is, egészen a Debreceni Zsinatig (1881-ig) érvényben voltak.

Mínt hogy életrajzgyűjteményről van szó, legérdekesebbek azok a helyek, amelyek a püspökök jellemét, egyéniségét mutatják be. Bod Péter úgy mutatja be Keserői Dajka Jánost, aki 15 évig, 1618 és 1633 között viselte a püspöki hivatalt, hogy a korai egyház egyik kiemelkedő személyiséghez hasonlítja őt:

„Viselte a püspöki hivatalt valóban püspöki lélekkel és indulattal, vigyázott mindenfelé az eklézsiákra, és azokat jó rendbe szedte, oltalmazta nagy vigyázással, szorgalmatossággal, illendő buzgó bátorsággal. [...] volt ez valóságos Ciprianus püspök az erdélyi eklézsiákban.”¹⁹

Tofeus Mihály mindössze 5 évig (1679–1684) volt az erdélyi református egyház püspöke. Egyéniségéről ezt írja:

¹² Bod Péter: *i. m.* 24.

¹³ Alesius Dénessel kapcsolatban Bod Péter tévedett, ugyanis Alesius az evangélikusok püspöke volt, és csak felügyelte az erdélyi magyar reformátusokat ebben a vallást gyakran változtató időszakban.

¹⁴ Uo. 59.

¹⁵ Bod Péter: *i. m.* 59.

¹⁶ Uo. 90.

¹⁷ Uo. 84.

¹⁸ Uo. 84. Ez a kánonoskönyv száz cikkből áll.

¹⁹ Uo. 71. Ciprianus (Cyprianus) kárhágói püspök és író volt, a 3. században élt. Nagy gonddal és türelemmel szervezte az észak-afrikai keresztyén gyülekezeteket. Valerianus császár idejében a keresztyénül-dözések áldozata lett.

„[...] cselekedetei azt mutatják, hogy bizony valójában papi püspöki egyenességgel, tudománnyal és bátorsággal felruházott ember volt, tudós és kemény pap.”²⁰

Tofeus Mihály prédikációi nem egyszer igen éles hangon bírálták a szegény népet nyomorgató urakat:

„Halljátok-é ezt, ti kegyetlen fejedelmek, kegyetlen fejedelem asszonyok, kegyetlen tanács urak, kegyetlen tanács asszonyok, kegyetlen hop-mesterek, kegyetlen kapitányok, kegyetlen ispánok, vérszopó, hóhér természetű udvarbírák, és halljátok-é mindenek, valakik mást ártatlanul nyomorgattok. [...] Az Istennek ítélte vagyon a mi urainkon, kiknek annyi van, hogy az egerek és az ebek el nem fogyaszthatják, mégis jó ízűt addig nem ehetnek, míg a szegény embernek valami el nem veszik.”²¹

Mintha a 30 évvel korábban élt Apáczai Csere János kolozsvári székfoglaló *De summa scholarum necessitate* (Az iskolák felette szükséges voltáról) beszédének hevesen dorgáló mondatait hallanánk. (Apáczai mindenkit felelősnek tartott a szomorú hazai állapotok miatt.) Tofeus kiváló szónok volt, beszédei nemcsak tartalmi, hanem formai, stilisztikai szempontból is érdekesek: szólásokkal, hasonlatokkal élt. Ezt olvassuk a róla szóló részben:

„A szólások formái, amelyekkel élt, hathatósak voltak, mint a vasszegek érezhetőleg szúróság; most is az olvasó érzi azoknak ösztönöző erejét.”²²

Tofeus kikelt a tudatlanság, a babonáság ellen. Ugyanis a 17. század, amelyben élt, elképzelhetetlenül babonás volt. A beteg emberekben ördögöt, boszorkányt láttak. Amikor egy ilyen esettel szembesült, haragra gerjelt „indulatos ember lévén”²³ – írja Bod Péter. A fejedelem orvosával meggyógyíttatta a páterek által ördögösnek megáldapított román embert, akiről kiderült, hogy gyomorbetegsége okozta testi fájdalmait.

Tofeus nemcsak az egyház lelki dolgaival foglalkozott, hanem bátor védelmezője volt anyagi javainak is. Bod Péter részletesen ismerteti erélyes és szigorú fellépését a Gilányi Gergely-féle végrendelet érvényesítése tekintetében. Mivel Apafi Mihály fejedelem sógora, Gilányi Gergely gyermektelen volt, minden vagyonának az erdélyi református egyházat tette annak örököséül. Miután meghalt Gilányi, felesége nem fogadta el a végrendeletet. A püspöknek azonban sikerült érvény szereznie az örökhagyó akaratának.

Mielőtt Szigeti Gyula Istvánt püspökké választották (csupán 3 évig viselte hivatalát: 1737–1740), 25 évig a nagyenyedi kollégium tanáráként működött. Bod Péter is a tanítványai közé tartozott. Ez a tanár–diák kapcsolat közvetlen volt, és ez meghatározza a róla szóló fejezet hangulatát. Bod Péter tisztelettel és szeretettel ír egykori tanáráról:

„[...] nagy oltalmazója volt a tiszta tudománynak, utalója és el nem szenvedője a helytelen, haszontalan újításnak, a teológiát igen tisztán és fundamentumosan tanította mindenek felett, az honnan sok szép hírű jó pap tanítványi valának az országban, kikben úgy gyönyörködött, mint világbíró Nagy Sándor a meghódoltatott országban. Mikor jó emberei kérdették, miért nem ád ki könyvet, amely

²⁰ Bod Péter: *i. m.* 110–111.

²¹ Uo. 111–112.

²² Uo. 112.

²³ Uo. 113.

emlékezetét fenntartaná holta után? Azt szokta volt felelni: könyv elég vagyon. Holta után nem könyveket, hanem jó tanítványokat akar hagyni.”²⁴

Szigeti Gyula István püspököt császári katonák tartóztatták le 1739-ben, és fogságba vetették több más erdélyi református személyiséggel együtt. Később kiderült, hogy ártatlanul hurcolták meg őket. Mint mindannyiszor a 18. század folyamán, ez a letartóztatás is a bécsi kormány magyar- és protestánsellenes politikájának volt következménye. A háttérben a református egyházat képviselő és védő jeles személyiségek megfélemlítésének és félreállításának szándéka állt.

A 16. században kibontakozó reformáció egyik célkitűzése és ugyanakkor vívmánya volt az oktatás széleskörű elterjesztése, az anyanyelvű iskolaügy felkarolása. Felismerve a tudás fontosságát, az erdélyi fejedelmek Isten és népük iránti kötelességüknek tekintették az iskolák alapítását és támogatását. Működtetésüket a mindenkori püspökökre bízta. Az egyház vezetősége azt szorgalmazta Geleji Katona István püspöksége idején, hogy a tanítók a tudományokra, az erkölcsre és a hitre oktassák és neveljék a diákokat, s ezt zsinati határozat szintjére emelték:

„[...] a Generális Sinódus elrendelte, hogy bizonyos helyeken, bizonyos oskolák állíttassanak és tartassanak, [...] és azok legyenek oly veteményes kertek az eklézsia kebelében, amelyekben sok jó fiak nevelkedjenek, mind a politikai, mind az eklézsiái szolgálatra.”²⁵

Az iskola megfogalmazására használt „veteményeskert” metafora több 18. századi írónál is előfordul, s a lelkészek, a püspökök szívesen éltek ezzel a művészi eszközzel. A kert az a hely, ahol a gazdák, a háziak hozzáértéssel és folyamatos odafigyeléssel gondozzák a palántákat, azaz az ifjakat, akik a jövőt jelentik az egyház és az ország számára. Itt a minőség a lényeges. A kert egyébként akkor is, de a mai „bevásárlóközpontosított” világunkban is a valóság, a természetességnek és az egészségnek a forrása. Ugyanakkor megerősítették azt az „artikulust”, amely a jobbágy származású ifjak tanulását is biztosította:

„[...] ha valamely földesúr, vagy akárki az olyanokat, akik valósággal a jó tudományoknak tanulására adnák magukat, megháborítaná, vagy az oskolától elhúzná, ezer forinttal büntetessék.”²⁶

Ez a paragrafus valóban a szegény kis Erdély becsületére vált. Ugyanakkor figyelemre méltó az is, hogy az erdélyi püspökök a leányok és asszonyok oktatásáról is gondoskodtak. Geleji elrendelte:

„[...] magyar oskolák állíttassanak fel, amelyekben a leányi és asszonyi rend taníttassék az olvasásra, írásra, hitnek ágazatira az 1639-dik esztendőben.”²⁷

Mindezeknek megvalósítása azonban igen-igen akadozott, mert a sok háborúskodás, pusztítás bizony akadályozta az oktatást, az iskolák működését.

A 17. század második felében sem Apafi fejedelemből, sem kancellárjából, Teleki Mihályból nem hiányzott az érzék a művelődés feladatai iránt. Az egyház és az iskola

²⁴ Bod Péter: *i. m.* 178–179.

²⁵ Uo. 88.

²⁶ Uo. 76.

²⁷ Uo. 90.

ügye állandóan gondoskodásuk tárgya volt az erdélyi állam önállóságáért, sőt fennmaradásáért folytatott nehéz küzdelmeik között.

Horti István 5 évig töltötte be a püspöki hivatalt a 17. század végén, amikor az egyháznak sok nehézséggel kellett szembenéznie az osztrák-török változások, valamint az Erdélyben is meginduló protestánsüldözések miatt. Noha állandó harcok, megpróbáltatások és újrakezdekések foglalták le figyelmét, ő is szívén viselte az iskolaügyet, és szorgalmazta falusi iskolák felállítását. Horti kezdeményezésére rendelet született:

„[...] a szatmárnémeti Nationalis Sinodus végzése szerint magyar oskolák állítatnának a falukban, amelyekben olvasni, írni, tanítatnának a hitnek ágazatira, és a számvetésnek is a mesterségére szoktattatnának. Amely rendelés azután is sokszor megújítatott, néhol bé is vétetett.”²⁸

Mindez azonban kevés eredménnyel járt a magyar lakosság számának a csökkenése és a nagy szegénység miatt.

Jó néhány püspök a tanári katedráról került a püspöki székbe. Gyakorló tanárokként jól ismerték a tanítás és a nevelés mesterségét, az ifjúsággal való foglalkozást, tisztában voltak a tanulás és a tanítás hasznosságával. Kolozsvári Istvánt, Szigeti Gyula Istvánt, Borosnyai Lukács Jánost, Verestói Györgyöt több évi pedagógiai tevékenységük után választották meg először főjegyzőnek (generális notáriusnak), majd püspöknek. Tapasztalataikat aztán az iskolák működésének a megjobbítására és megújítására hasznosították.

Az oktatáshoz, az iskola-ügyhöz szorososan kapcsolódnak a könyvek és a könyvkiadás. A püspökök maguk is írtak és adtak ki könyveket, vagy segítettek a kortársak, a tudósok, lelkészek, tanárok munkáinak a megjelentetését, azokéit, akik „históriára tartózó” műveket hagytak maguk után. A reformáció irodalmának a legnagyobb hozadéka a magyarnyelvűség volt. A kifejezésre törekvő új tartalom természetesen új formákat, új műfajokat teremtett. Bibliafordítások, zsoltárok jelentek meg. A lelkészek, az írók sokszor szabadon dolgozták át a bibliai zsoltárokat, és a saját szempontjaikat is érvényre juttatták bennük. Az értekező próza fejlődését a prédikációs gyűjtemények, valamint a történetírás szolgálták. A 16. és 17. században fejlődött ki a vallási harcok szolgálatában álló hitvitázó irodalom is. Götsi Máté püspöksége idején, a 16. század második felében jelent meg Laskai Péter (Laskai Csókás Péter) kiváló tudományos képzettségű lelkész könyve, a *Theorematum de puro et expresso Dei verbo... examen et refutatio* (Genevae 1584),²⁹ amelyben a jezsuiták tanait cáfolta. Bod Péter ezt írja róla:

„Ez a Laskai még kolozsvári tanuló deák korában nagy reménységet mutató ifjú volt, [aki külföldi tanulmányai alatt] adott ki szép könyvecskéket, melyből látszik, hogy jól tudta [...] a filozófiát, a Szentírás szerint való igaz tudományt és a versírásnak mesterségét.”³⁰

Egyébként Laskai volt az a 16. századi erdélyi tanár és prédikátor, akinek írásai viszonylag eredeti filozófiai gondolkodásról tanúskodnak.

Geleji Katona István könyveket is írt, és megjelentette azokat.

²⁸ Bod Péter: *i. m.* 134–135.

²⁹ Azaz: *Az Isten tiszta és világos igéjére vonatkozó vetélkedések... vizsgálata és cáfolata.*

³⁰ Uo. 40.

„Nem is csak élő nyelvével életében, hanem még halála után is írásival kívánt szolgálni az Isten házának.”³¹

Bod Péter 6 művét sorolja fel, ugyanezeket találjuk a *Magyar Athenas*ban is, köztük a magyar nyelvtudomány (helyesírás és nyelvművelés) kibontakozásában alapműnek számító *Magyar grammatikácskát* (Gyulafehérvár 1645), és az egyházzenei szempontból jelentős *Graduál: az énekek kolsókkal* című munkáját (Gyulafehérvár 1636). Igaz, a templomi éneklés módját már elődje, Keserői Dajka János is igyekezett rendezni, de ezt utóda, Geleji Katona István teljesítette ki be az *Öreg Graduállal*. Ezenkívül hatalmas terjedelmű polemikus és dogmatikus műveket alkotott, amelyekben a református ortodoxiával szemben álló mindenfajta irányzatot igyekezett megcáfolni.

Bod Péter könyve két fejezetet is szentel a magyar művelődés harcosának, Tótfalusi Kis Miklósnak. Ezeket a Horti Istvánról és a Veszprémi Istvánról szóló részben olvashatjuk. Tótfalusi Horti István idejében jött haza Hollandiából. Így ír róla:

„[...] Amsterdamban kinyomtatta a Magyar Bibliát (1685), Újtestamentumot külön (1686), és a Soltáros könyvet külön (1686) oly gyönyörűségesen, hogy még eddig senki oly szépen ki nem adhatta. [...] Nyomtatta volt pedig a maga tulajdon kezével keresett költsége által, úgy hogy senkinek nem volt benne csak egy kis pénzecskeje is.”³²

Miután Tótfalusi hazatért, nemsokára átvette a református egyház kolozsvári nyomdájának vezetését. Ekkor már Veszprémi István volt az új püspök, akinek idejében sok változás és háborúság szakad az országra és az egyházra is. Tótfalusi kolozsvári tevékenysége során és élete végéig könyvek kiadásával, valamint azok javításával és bővítésével foglalkozott. Nem tudott beilleszkedni a hazai társadalomba, viselkedésével pedig sok haragost és ellenséget szerzett magának, ugyanis Tótfalusi széleskörű műveltsége ellenfeleinek hiúságát sértette. Bod Péter elismerően állapítja meg a híres nyomdászról és íróról, hogy szakmájában, a könyvkiadás mesterségében „egyedül többet tudott abban az időben, mint mindnyájan mások”.³³ Egyébként nyomdájából 100-nál több kötet került ki, amelyek közül egyesek nyomdai remekművek.

Hogy mennyire tisztelte és értékelte Bod Péter Tótfalusit és munkásságát, az kitűnik abból is, hogy előszóval és jegyzetekkel adta ki Pápai Páriz Ferenc Tótfalusi Kis Miklós halálára írt versét – *Erdélyi Féniks* (Nagyenyed 1767) –, és saját koráig folytatta benne Pápai Páriz nyomdászattörténetét.

A 18. században élt püspökök irodalmi munkásságában megtaláljuk az emlékirásokat és az útleírásokat is. Az ilyen jellegű írások közül említésre méltó Sós Ferenc könyve. Sós Ferenc 13 évig töltötte be a püspöki hivatalt a 18. század első felében. Átélt az 1718-as évi nagy szárazságot és éhséget, majd az ezt követő pestis pusztítását, amikor százezer ember halt meg Erdélyben. Sós Ferenc munkája tulajdonképpen történeti mű emlékirat jelleggel. Szomorú tapasztalatait latinul és magyarul is leírta:

„Ebben az állapotjában Erdélynek írt Sós Ferenc püspök a dög halálról egy munkácskát, deákul és magyarul. Deák titulusa ez: Positiones de peste divinae

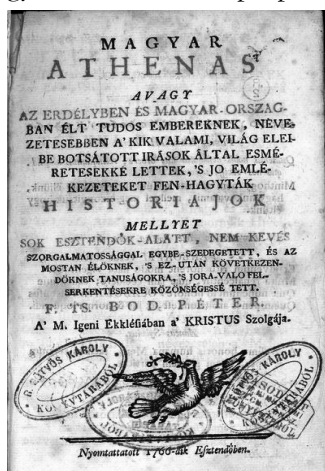
³¹ Laskai Péter: *i. m.* 74.

³² Uo. 132–133.

³³ Uo. 153.

revelationi [...] A magyarnak titulusa: A dög-halál, Isten harca az emberekkel. Kolozsvárt 1720, mely gyönyörűséges és hasznos szép munka.”³⁴

Mindössze 6 hétig (1748. nov. – 1749 jan.) volt püspök Pelsőczy (Kovács) János, aki 3 évig tanult a németországi és hollandiai egyetemeken, és „az ott gyűjtött tudománnyal, mint nagy gazdagsággal tért vissza”.³⁵ Leírta az utazását, a külföldön látott érdekes dolgokat. Ebben az esetben Bod Péter az eredeti kéziratok forrásokból merítette az adatokat. Ugyanis Pelsőczy közvetlenül Bod Péter előtt szolgált a magyarigeni gyülekezetben, és a püspök fiatalkori itineráriumát, naplóját s egyéb kéziratok feljegyzéseit az utód az egyházközség iratai között találta meg.

Bod tehát forgatta, használta ezeket, és az érdekes részeket beillesztette a püspök életrajzába. Egyébként Bod szívesen iktatott be hangulatos, anekdotikus, néha gúnyolódó, polemikus epizódokat az életrajzokba, az írásai-
ba. Ezzel az olvasók figyelmét igyekezett felkelteni. Székely ember lévén szerette a humort, és élt is vele. Ez mutatkozik meg az írói lexikonjában, a *Magyar Athenas*-ban is, és a „szívet vidámító, elmét ékesítő” könyvében, a *Szent Hilarius*-ban is.

A tehetséges lelkészek, tudósok, így a püspökök is szép számmal írtak verseket.

Verestói György felkészült, nagy tudású ember volt. 30 évig tanított a kolozsvári református kollégiumban. Innen vitték a püspöki hivatalba 1760-ban, amelyben 5 évig szolgált. „Szép és elmés”³⁶ munkái vannak, amelyek széles körű tudományos ismeretekről tanúskodnak. Még külföldi tanulása idején, Franekerben írta és adta ki a *De palma ardente, az Égő palmafáról* című disszertációját, amelyben azt fejtegeti, hogy Isten nem csipkebokorban, hanem palmafában jelent meg Mózesnek. Ezenkívül halotti beszédeket és verseket írt.

„A versszerzésre volt nagy tehetsége, és abban nagy gyönyörűsége, melyről tanúbizonyosságot tesznek életében sok úri személyeknek emlékezetekre írott deák és magyar halotti versek.”³⁷

Még halála előtt néhány órával is verset mondott tollba, amelyet fia jegyzett le. Formai szempontból Verestói a pompázó, a túldíszített barokk retorikai stílus egyik utolsó képviselője a 18. században.

A *Smirnai Szent Polikárpus* című könyvet elsősorban annak a kornak a szempontjából kell értékelnünk, amelynek a szükségleteiből nőtt ki, és amely bevilágít az akkori időkbe. Az bizonyos, hogy a kortársak szívesen és haszonnal forgatták a püspökök életrajzeit. Ezt emelte ki Aranka György, erdélyi püspök, aki rövid előszót írt Bod Péter könyvéhez:

„[...] igen méltónak ítélem, hogy kinyomtatása által a jó embereknek, kiváltképpen pedig az értelmes ifjúságnak kezében állandóul foroghasson.”³⁸

³⁴ Laskai Péter: *i. m.* 165. Ugyanezekről az eseményekről – szárazság, éhség, pestis – emlékezik meg Bod Péter is az Önéletírásában.

³⁵ Uo. 193.

³⁶ Uo. 213.

³⁷ Uo. 214–215.

De a Bod Péter által felidézett személyek és események nemcsak a kortársak, a 18. század olvasói számára voltak fontosak és hasznosak, hanem a későbbi kutatók, a történészek, tanárok, lelkészek, sőt írók is találtak és találnak bennük értékes adatokat és tanulnivalókat.

Bod Péter legismertebb művei, a *Smirnai Szent Polikárpus* és a *Magyar Athenas*, bajt hoztak a szerzőre. A hatóságok feljelentések következtében indítottak vizsgálatot ellenük. Mivel a polemikus részeket a katolikus egyházat és papságot is bírálták, elrendelték a könyvek lefoglalását és jelentést kértek a szerzőről, a kiadás elősegítőiről és a könyvnyomtatóról. Bod Péter már betegen szerzett tudomást a lesújtó hírről. Mire a Szebenben működő Főkonvizisztórium tárgyalni kezdte volna az ügyet (1769. március 6.), akkora a magyarigeni egyház fáradhatatlan lelkésze már halott volt. 1769. március 2-án hunyt el. A sors megkímélte a főkormányiszéki tárgyalástól és a meghurcolástól.

Az erdélyi reformátusok életében minden bizonnyal 1769 volt a legszomorúbb évek egyike, amikor be kellett szolgáltatni Bod Péter könyveit. De a nehéz és viszonytagságos időkben mindig voltak személyiségek, akik bölcsességgel és leleményességgel tudták védelmezni népük és egyházuk érdekeit, és kompromisszumos megoldásokat tudtak találni. Így történt Bod Péter könyvei esetében is. A főkonvizisztórium tanács tagjai Gyalakuti gróf Lázár János³⁹ elnökletével és az akkori püspökkel, Dési Lázár Györggyel hozták azt a döntést, hogy a kért könyveket gyűjtsék össze és azokat egyelőre ne küldjék fel a császári udvarba. A Gubernium útján pedig felterjesztéssel folyamodtak a királynőhöz, Mária Teréziához, aki néhány hónappal később enyhített is a rendeleteken. Így a nagyon értékes és fontos könyvek megmaradtak a magyar egyháztörténet, a művelődéstörténet és az irodalomtörténet (a historia litteraria) számára, mindnyájunk hasznára. Mindkét mű forrásértékű. Számos könyvről és kéziratról egyedül a Bod Péter leírásai, feljegyzései alapján tudunk, mert azóta sok minden elveszett, amit ő még a kezében forgathatott.

Felhasznált irodalom

Albert András: Gyalakuti gróf Lázár János (1703–1772) és a 18. századi erdélyi protestántizmus.

In: *Studia Caroliensia* 2004/2, 119–141.

Bod Péter önéletírása. Bev. Jancsó Elemér. Kolozsvár 1945.

Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus*. Nagyenyed 1766.

Jancsó Benedek: *Erdély története*. Minerva, Kolozsvár 1931.

Pruzsinszky Pál: *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*. Kokai L., Budapest 1913.

Révész Imre: *Bod Péter mint történetíró*. Stief ny., Kolozsvár 1916.

³⁸ Bod Péter: *i. m.* Előszó, [XI.]

³⁹ Albert András: Gyalakuti gróf Lázár János (1703–1772) és a 18. századi erdélyi protestántizmus. In: *Studia Caroliensia* 2004/2, 119–141.